
1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

DOI:10.35774/app2021.03.006
УДК 340.12

Марія Братасюк,

доктор філософських наук, професор,
професор Львівського національного
університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9216-0911>

Оксана Братасюк,

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового
права Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5871-4386>

ПОЗИТИВНЕ (ДЕРЖАВНЕ) ПРАВО ЯК ВИСЛІД ПРИРОДНИХ НЕВІДЧУЖУВАНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розкрито проблему співвідношення позитивного (державного) права та природних невідчужуваних прав людини. Наголошено, що розгляд цієї проблеми неможливий без вивчення основних типів праворозуміння. Показано, що з позицій легістської доктрини, де ключовим принципом є принцип тотожності права та закону, стверджується монополізм держави і закону в праві, розрізнення права та закону стає неможливим. На протизагу цьому підходу, в контексті природно-правової парадигми можливе розмежування права та закону, стверджується первинність і визначальність людини й права щодо держави і закону. Доведено, що державне право є вислідом природних невідчужуваних прав людини.

Ключові слова: позитивне право, природне право, невідчужувані права людини, легізм, природно-правова парадигма, юснатуралізм, антропологічно-аксіологічний підхід, законодавство, правова доктрина, верховенство права.

Братасюк М., Братасюк О.

Позитивное (государственное) право как исход природных неотчуждаемых прав человека

В статье раскрывается проблема соотношения позитивного (государственного) права и естественных неотчуждаемых прав человека. Подчеркнуто, что рассмотрение этой проблемы невозможно без обращения к основным типам правопонимания. Показано, что с позиций легистской доктрины, где ключевым принципом

© Марія Братасюк, Оксана Братасюк, 2021

является принцип тождества права и закона, утверждается монополизм государства и закона в праве, разграничение права и закона становится невозможным. В противовес этому подходу, в контексте юснатуралистической парадигмы возможно разграничение права и закона, утверждается первенство и определяющее место человека и права относительно государства и закона. Доказано, что государственное право является следствием естественных неотчуждаемых прав человека относительно государства и закона. Доказано, что государственное право является следствием естественных неотчуждаемых прав человека.

Ключевые слова: позитивное право, естественное право, неотчуждаемые права, человека, легизм, естественно-правовая парадигма, юснатурализм, антропологически-аксиологический подход, законодательство, правовая доктрина, верховенство права.

Bratasyuk M., Bratasyuk O.

Positive (state) law as a consequence of natural inalienable human rights

The article reveals the problem of the relationship between positive (state) law and natural inalienable human rights. It is emphasized that consideration of this problem is impossible without recourse to the main types of legal understanding. Due to the long-term dominance of the Legist doctrine in our legal sphere, many current lawyers continue to think in accordance with its guidelines, ideas, stereotypes, and so on. One such stereotype that needs to be dispelled is the perception of positive law as primary in relation to human rights. In this study, we highlight the problem of the secondary nature of state power and law in relation to man and his inalienable rights.

It is shown that from the standpoint of the Legist doctrine, where the key principle is the principle of identity of law and legislation, the monopoly of the state and law in law is asserted, the distinction between law and legal norm becomes impossible. The principle of the identity of law and legal norm, consolidating the state-monopoly of power in law, thus elevates the state over man, the law, which has no legal essence, over law.

In contrast to this approach, in the context of the natural-legal paradigm, the distinction between law and legal norm is possible, the primacy and certainty of man and law in relation to the state and law is asserted. It is in this type of legal understanding that the central category is the category of natural law, which is thought of as a set of fundamental principles, the origins of which in human existence, which reflect the most important connections of this existence, must be universally binding. Recognized inalienable human rights are positive by the state authorities, that is, they legislate in accordance with the requirements of the rule of law, the origins of which are in natural law doctrine. If these requirements are met, people and society receive legal legislation as an expression of the unity of legal content and legal form. It is proved that state law is a consequence of natural inalienable human rights.

Keywords: positive law, natural law, inalienable human rights, legism, natural-legal paradigm, jusnaturalism, anthropological-axiological approach, legislation, legal doctrine, rule of law.

Постановка проблеми. Для утвердження демократичних засад життя в сучасній Україні необхідно здійснити правове реформування, для чого реформатори повинні мати відповідну інтелектуальну підготовку. Правову реформу не можна проводити частково, поверхово, звівши її до будь-яких законодавчих чи інституційних змін, як це робиться в нинішній Україні. Вона має стосуватися насамперед світоглядно-мисленневої еволюції учасників правового життя, особливо реформаторів.

Через довготривале домінування в нашій правовій сфері легістської доктрини чимало нинішніх правників все ще мислять відповідно до її настанов, ідей, стереотипів тощо. Одним із таких стереотипів, якого треба позбуватися, є сприйняття позитивного права як первинного щодо прав людини. На жаль, цей стереотип ще доволі живучий у правовому житті. В дослідженні актуалізовано проблему вторинності державної влади та закону щодо людини та її невідчужуваних прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначену проблему фрагментарно досліджували: С. Головатий, В. Градова, О. Гришук, В. Братасюк, М. Козюбра, О. Костенко, С. Шевчук, Дж. Вітмен, В. Нерсесянц, А. Дайсі, Т. Погге та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Науковці розглянули такі аспекти, як: людське буття як джерело прав людини, сутність прав людини, їхні невід'ємні характеристики, принципи права, ціннісно-смісловне наповнення права, співвідношення права та закону тощо. Проте, як засвідчує аналіз наукової літератури, проблема співвідношення природного права та позитивного (державного) в українських умовах все ще актуальна, законницька свідомість і правників, і громадян дуже повільно трансформується у правову. Тому нині необхідно інтенсифікувати такі дослідження.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел показати вторинність, похідний характер державного (позитивного) права щодо природних невідчужуваних прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначена вище проблема не може бути об'єктивно розкрита поза основними типами праворозуміння: легістським та природно-правовим (юридичним). Зокрема, з позицій легістського типу праворозуміння, який пронизаний принципом тотожності права та за-

кону, розгляд нашого питання видається неможливим. Відображення співвідношення між правами людини та державним правом – це з'ясування співвідношення права та закону. Загалом світоглядно-філософський вимір у розумінні права, його феноменів є доволі важливим моментом, звернення до нього, врахування його – це запорука їх всебічного та глибинного дослідження. Розглянемо більш детально цю залежність, але спершу легізм як світоглядно-мисленнєву парадигму, яка має характерні риси. Як згадувалося вище, основа легізму – принцип тотожності права та закону. Легізм стверджує фіктивність природних прав людини, природного права загалом, реальним вважає лише державне писане, емпіричне (позитивне) право, а це означає, що витoki права знаходяться в державній владі, вона має монополію не тільки на його творення, а й на застосування, захист, пізнання, істини в праві тощо. Легізм оперує поняттям «надані права», а надає їх, звісно, держава-монополіст. Це означає, що ці права не можна мислити як невідчужувані, тобто природні, невід'ємні від людини. Якщо вони надані, то можуть бути і відібрані тими, хто їх надав. Ці «надані права» втілюють авторитет влади, тому вони мають бути загальнообов'язковими для виконання всіма суб'єктами права, незалежно від того, який зміст у них заклав законодавець – правовий чи не правовий, справедливий чи несправедливий. Вони ап'іорі мисляться справедливими, сумніватися у правоті влади легізм не дозволяє. За порушення норм закону, які легіст ототожнює з нормами права, безвідносно до їхнього змісту, (хоч би яким довільним він був) має наступати відповідальність [9; 10; 11]. Правда, вона може бути псевдо-правовою, бо за порушення несправедливої норми чи закону, правова відповідальність наступити не може. Але легізм будь-яку свавільну відповідальність називає правовою – це впливає із принципу тотожності права та закону [11].

Принцип тотожності права і закону, закріплюючи державно-владну монополію в праві, вивисше державу над людиною, закон, який не має власної правової суті, над правом. Стверджуючи позитивне державне право як єдино «правильне», «справжнє» право, легізм стверджує його як засіб насильства влади над людиною. Для легіста «буква закону» – це особлива цінність, відгадати її, стовідсотково ставши на позицію законодавця, – мабуть, основна його мета. «Закон є закон», – люблять промовляти легісти, тобто закон має бути виконаним, незважаючи ні на що. Монополія закону як джерела і форми буття права – це втілення всевладдя державної влади, що, як засвідчує наша історія, зумовлює тотальне безправ'я та незахищеність людини від державно-владного свавілля. Людина як суб'єкт права в умовах тотальної влади закону перетворюється в об'єкт законницьких маніпуляцій державної влади.

Із принципу тотожності права і закону впливає тотожність норм права та норм закону, верховенства права та принципу законності, правовідносин та законівідносин, правової поведінки та законницької (нормативної) поведінки, правосвідомості та законівідомості, правореалізації та законореалізації тощо, хоча вони не тотожні, мають свої відмінності. Тобто формується система принципів, положень, ідей, понять, які є репресивні за суттю щодо індивіда і на практиці втілюються в таку саму репресивну, неправову, реальність. Тому, на наш погляд, легізм не може бути світоглядно-мисленнєвою засадою демократичних перетворень, він несумісний з демократичними принципами та цінностями. Суспільство в процесі правового реформування має звільнити себе остаточно від легістського репресивного мислення та світогляду, оскільки вони, принижуючи право та людину, спонукають до творення неправової реальності.

На відміну від легістської світоглядно-мисленнєвої парадигми, іншою гуманістичною світоглядно-мисленнєвою парадигмою, в межах якої можливе розрізнення права та закону, є природно-правова, юснатуралістична. Із самого початку свого існування вона була спрямована на захист таких цінностей, як людина, її життя, права та свободи [8; 9; 10; 11; 12; 13]. Саме в цьому типі праворозуміння центральна категорія – це природне право, яке мислиться як сукупність фундаментальних принципів, витoki яких в людському бутті, що відображають найважливіші зв'язки цього буття, тому мають бути загальнообов'язковими для виконання всіма і є визначальними щодо волеустановленого державного права [8; 9; 10]. Чи не найважливіша ідея, зафіксована у цьому трактуванні природного права, це його позадержавні витoki – вони у людському бутті, а не у державно-владній волі.

Право виражає фундаментальні характеристики буття, які фокусуються в принципах, зокрема таких: принцип людини, її життя як найвищої цінності; поваги до її людської гідності та честі; принцип справедливості; принцип поваги до індивідуальної свободи, принцип рівності для всіх суб'єктів права; принцип добра, спільного блага; принцип непорушності приватної власності; принцип розумності, принцип добросовісності як засади правосуддя; принцип доступності до суду; принцип відповідальності лише через справедливую судову процедуру тощо лежать в основі людського життя. Відмова від цих принципів, порушення їх означає руйнацію основ людського буття, а, отже, знищення умов для повноцінного життя людського індивіда [1; 2; 10; 12; 13; 16; 18]. Такий жахливий експеримент над людиною, основами її буття

здійснили більшовики, прийшовши до влади. Вони замінили загальнолюдські принципи права класово-партійним підходом і економічним принципом: «хто не працює, той не їсть» та «від кожного – по здібностях, кожному – за його працю». Чим закінчився цей експеримент – загальновідомо: суспільство потрапило у вакханалію насильства, внаслідок якого було знищено десятки мільйонів осіб і відкинута суспільство в історичний тупик, можливо, на сотню років. Доволі сумний вислід радянського експерименту – радянська людина, представник типу «гомо советікус», людина зі зламаною волею, зруйнованим інстинктом самозбереження, відсутнім здоровим глуздом, нездатністю до нормального мислення, а отже, сприйняття реальності, людина, не здатна до самовизначення, бо за неї систематично цей вибір робила всесильна всюдисуша державна влада. Вона не здатна користуватися свободою, бо такого досвіду вона не мала – радянських людей вчили лише за неї помирати, а не жити в свободі [16]. Ця людина не знала про свої природні невідчужувані права, доки існував тоталітаризм, ці права було замінено законом, тобто «наданими» державою «правами». Інші права вона не могла мати.

Застосування в межах природно-правової парадигми антропологічно-аксіологічного підходу дає можливість побачити право як духовно-культурний феномен і глибоко гуманістичне явище. Право – це форма буття загальнолюдських цінностей [1; 3; 7; 9; 12]. Названі вище принципи права утверджують цінності загальнолюдського плану, поза якими повноцінного людського життя бути не може. Людина, яка живе поза цими цінностями, стає частковою, деперсоналізується, втрачає особистісне «я», або гине фізично. Не випадково міжнародна спільнота після Другої світової війни прийняла низку міжнародних правових актів, найбільш відомі із них такі: «Загальна Декларація прав людини», в яких закріпила непорушність природних невідчужуваних прав людини, загальнолюдські принципи права, зобов'язавши держав-підписантів «Загальної Декларації...» стверджувати і захищати ці права, що мають структуру принципів права [17].

Права людини невідчужувані не тому, що народжуються разом із людиною, як пишуть часто в наших підручниках, а тому, що зумовлені людською суттю і буттям, органічно впливають із них, відображають їхні характерні риси, закономірності людського буття і його специфіку. Ці права універсальні, бо стосуються кожного, незалежно від будь-яких особливостей походження, раси, національності, віри, мови тощо. «Всі люди народжуються рівними і вільними у своїй людській гідності та правах...», – це ст. 1 «Загальної Декларації прав людини». Як імперативно виписано цю статтю. В одному реченні мовиться про декілька загальнолюдських цінностей: людину, рівність, свободу, гідність, права.

Природні права людини неподільні, бо людина і її життя – це цілісність, тому, якщо права у людини відібрати, її життя буде частковим, постраждають, не будуть реалізованими інші права. Цінності, закріплені принципами права, взаємопов'язані, і ця взаємопов'язаність зумовлена цілісністю людини і її буття. Якщо, напр., порушити принцип правової рівності для суб'єктів права в змісті закону, тобто прийняти неправовий закон, це означатиме, що буде принижено людську і громадянську гідність тих людей, які виявилися менш повноцінними, ніж інші, на чю користь був прийнятий закон. Чийсь інтереси виявилися незахищеними, а чийсь захищені надмірно за рахунок приниження гідності та інтересів першої групи людей. І тут уже постає проблема справедливості у відносинах людини як суб'єкта права і держави, людини й інших суб'єктів права. Люди дуже загострено реагують на несправедливість. Якщо її надміру – це шлях до руйнації правовідносин, створення соціальної напруги тощо. Незахищеність інтересів людини означає обмеженість права на індивідуальну свободу, неможливість здійснити якісь інші права та свободи, що негативно вплине на життя людини, самоздійснення, її долю. Тобто взаємозв'язок загальнолюдських цінностей очевидний.

Гуманізм права полягає в тому, що воно не дозволяє ставитися до людей вибірково, ділити їх на більш повноцінних і менш повноцінних, більш гідних і менш гідних. Право як форма буття загальнолюдських цінностей має за мету якомога більше ствердження людини, повноти її життя, гармонізацію правовідносин, захист людського життя як найбільшої цінності, на відміну від закону, який може мати на меті ствердження якогось партикулярного інтересу [1; 3; 7; 13]. Таких законів український законодавець ухвалив немало.

Природно-правова парадигма, на відміну від легістської, яка щосили відмежовує мораль від права, навпаки – стверджує їхню єдність, невіддільність. Звільняючи право від моралі, легізм дає «зелене світло» державно-владному свавіллю і в законтворчості, і в правозастосуванні, що неминує негативно позначається на правах людини, їх здійсненні та захисті. На противагу цьому, юснатуралісти саме право схильні вважати «юридизованою мораллю» або «моралізованим правом», що суті його не змінює. Переважна більшість правових цінностей – це водночас моральні цінності. Аналогічно принципи – моральні принципи стали правовими загальнолюдськими. Правовий закон, як правило, витримує перевірку на відповідність

моральному виміру. І навпаки – неправовий закон – закон, що має аморальний зміст, несправедливий [14]. Так само судові рішення – воно може мати справедливий, морально наповнений зміст, а може бути замовленим, працювати не на право, його істину, цінності та смисли, а на особливий інтерес, змістовно бути поза всілякими принципами права.

Легістська ідеологія створює негативний образ людини і орієнтує на нього правника, правильніше – законознавця. Ця людина нерозумна, ірраціональна, не здатна самостійно приймати рішення, тобто самовизначатися, тому за неї це має робити державна влада, яка завжди краще за людину знає, що їй для життя треба, яких моделей поведінки, яку міру свободи, справедливості, рівності тощо [18]. Їй доручається бути опікуном цієї недостатньо відповідальної та нераціональної істоти. Засобом закону, його норм держава має регулювати життя отаких несамотійних індивідів, і вона в авторитарних, деспотичних державах успішно це робить, обмежуючи людину в правах на свій розсуд, стверджуючи фактично неповноцінність і нерівноцінність людини поряд з більш повноцінною державою, її частковість, меншовартісність. Ніяких партнерських відносин людини і держави така ситуація не передбачає [18].

На противагу такому світогляду та мисленню, юснатуралізм стверджує самоцінність людини-особистості, її життя, проводить ідею унікальності людського буття, окремішнього індивіда, який є джерелом права, творцем спільного блага тощо. В юснатуралістичних концепціях подається позитивний образ людини, хоча антиномічний: людина раціонально-ірраціональна, вона креативна істота і водночас руйнівна, вона «громадянин двох світів»: природного та культурного) (І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Е. Фром, В. Бачинін, О. Бандура, Д. Гудима, С. Максимов, Л. Парашук, М. Патеї-Братасюк та ін.), відповідальна і безвідповідальна тощо. Проте представники юснатуралізму ставляться до людини з довірою, прагнуть вдосконалити її, показати, що не безмежне насильство щодо неї і над нею, а правове життя – це той шлях, який веде до гармонії відносин людини з людиною, людини і світу. І в цьому виявляється глибокий гуманізм цієї ідеології, мислення і практики.

Оскільки людина з її знаннями і вміннями, її творчістю є першопочатком людського буття, джерелом спільного блага, оскільки без неї не буде ні спільноти-народу, ні сім'ї, ні виробничого колективу, ні партії, ні класу, ні держави тощо, її визнано найбільшим багатством будь-якої країни, найбільшою цінністю з-поміж інших цінностей. А тому уряди держав мають сприяти їй у становленні й розвитку, створювати для цього відповідні засади, допомагати ствердженню, реалізації та захисту її прав та свобод як необхідних передумов її повноцінного буття. Звісно, це потребує не державо-центричного світогляду. Громадяни, а особливо влада, мають зрозуміти, що людина і її права – первинні і визначальні щодо закону і влади, які похідні від людини і її прав, вторинні, а не навпаки. Державне (позитивне) право, законодавство – всього лиш вислід невідчужуваних природних прав людини [7; 8; 11; 13; 14; 17].

Насамперед уряди реально мають визнати природні невідчужувані права людини як чинний закон, порушувати який не може ніхто. В Конституції ФРН, напр., цю статтю закріплено. Звісно, це можливо за умов наявності демократичної влади. Це складний і стражденний шлях звільнення людини-особистості з-під диктату влади. Його пройшли західні суспільства, стверджуючи реально паритет інтересів людини і держави, формуючи їхні партнерські стосунки. Сучасна Україна є прикладом складності такого шляху, тим більше – Білорусь чи Росія.

Визнані невідчужувані права людини державна влада позитивує, тобто, оформляє законодавчо відповідно до вимог верховенства права, витоки якого в природно-правовій доктрині. Якщо ці вимоги дотримано, людина і суспільство отримують правове законодавство як вираження єдності правового змісту та юридичної форми. Якщо законотворчість відбувається поза правом, його вимогами, принципами, – це шлях до деюридикації суспільних відносин.

З огляду на вищесказане можна зробити такі узагальнення: для творення правової держави необхідна якісно інша, порівняно із легістською (яка не відповідає демократичним цінностям), світоглядно-мисленнєва парадигма. Такою є природно-правова, в контексті якої стверджується принцип людини як найвищої цінності, оскільки вона – першооснова людського буття, джерело спільного блага; принцип невідчужуваності її природних прав, оскільки вони є необхідною передумовою її повноцінного ствердження і розвитку, оскільки її повноцінне буття поза ними неможливе. Зі сказаного вище випливає, що людина і її права первинні і визначальні щодо держави і закону, які є вторинні, похідні від людини і її природних прав. Право як форма буття загальнолюдських цінностей, що становлять основу людського буття, може існувати у розмаїтті форм, державне право – це лише одна із його форм лише за умови єдності правового змісту і юридичної форми. Оскільки людина та її права – це основа людського буття, позитивне (державне) право може і має бути лише вислідом цих прав.

Список використаних джерел

1. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3-х книгах Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1: Від ідеї до доктрини. С. 621–624.
2. Головатий С. П. Верховенство права : монографія: у 3 кн. Київ : «Фенікс», 2006. Кн. 2: Від доктрини – до принципу. С. 625–1276.
3. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ...к.ю.н. : 12.00.12. Київ. 2013. 247 с.
4. Гришук О. В. Людська гідність в праві: філософський аспект : автореф. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 38 с.
5. Голоскоков Л. В. Правовые доктрины: от древнего мира до информационной эпохи. Москва : Научный мир, 2003. 317 с.
6. Братасюк В. Дієздатність людини як суб'єкта права крізь призму основних типів праворозуміння. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 341–344.
7. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
8. Костенко О. Соціальний натуралізм. Про соціальну природу та її закони. Івано-Франківськ : Петраш К. Т. 2019. 72 с.
9. Погге Т. Права людини як моральні вимоги до глобальних інституцій. *Філософія прав людини ; за ред. Штефана Госепата та Георга Ломанна*. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012. 317 с. С. 282–301.
10. Нерсесянц В. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. 282 с.
11. Whitman J. Western legal imperialism: thinking about the deep historical roots. *Theoretical inquiries in law*. 2008. Vol. 10. № 2. P. 305–332.
12. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 511–528.
13. Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права. Київ, 2010. 295 с.
14. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики / М. Патеї-Братасюк, В. Гвоздецький, О. Мурашин та ін. ; за заг. ред. М. Патеї-Братасюк : монографія. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 536 с.
15. Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 11–17.
16. Братасюк М. Г. Homo sovieticus як соціальний тип людини (за творчістю С.Алексієвич). *Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Сер. : Філософські науки*. 2018. Вип. 20. С. 47–58.
17. Алексі Р. Існування прав людини. *Право України*. 2011. № 8. С. 121–130.
18. Братасюк В. М. Правосуб'єктність індивіда в легістській доктрині. *Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Сер. : Право*. 2018. № 3 (61). С. 196–200.

References

1. Holovaty, S. P. (2006). *Verkhovenstvo prava: monohrafiyav [The Rule of law: monograph]*: Book 1-3 K.: Feniks. Book. 1: Vid ideyi do doktryny [in Ukrainian].
2. Holovaty, S. P. (2006). *Verkhovenstvo prava: monohrafiya [The rule of law: monograph]*. In three books. Book. 2: From doctrine to principle. Kyiv: Feniks. Book 2: Vid doktryny – do pryntsyphu [in Ukrainian].
3. Hradova, V. (2013). *Ideya verkhoventstva prava v ukrayinskiy pravoviy tradytsiyi. [The idea of the rule of law in the Ukrainian legal tradition]*. Dys. ...k.yu.n.: 12.00.12. Kyiv [in Ukrainian].
4. Hryshchuk, O. V. (2008). *Lyudska hidnist v prav: filosofskyy aspekt [Human dignity in law: philosophical aspect]*: avtoref. dys. na. zdobuttya nauk. stupenya d-ra yuryd. nauk: 12.00.12. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Goloskokov, L. V. (2003). *Pravovyye doktriny: ot drevnego mira do informatsionnoy yepokhi [Legal doctrines: from the ancient world to the information age]*. Moskva: Nauchnyy mir [in Russian].
6. Bratasyuk, V. (2018). *Diyezdatnist lyudyny yak sub'yekta prava kriz' pryzmu osnovnykh typiv pravorozuminnya [The capacity of a person as a subject of law through the prism of the basic types of legal understanding]*. *Porivnyalno-analitychne pravo – Comparative-analytical Law*, 3, 341-344 [in Ukrainian].
7. Kozyubra, M. (2017). *Pryntsyphu prava: metodolohichni pidkhody do rozuminnya pryrody ta klasyfikatsiyi v umovakh suchasnykh hlobalizatsiynykh transformatsiy. [Principles of law: methodological approaches to*

- understanding the nature and classification in the context of modern globalization transformations]. *Pravo Ukrainy*. (11) [in Ukrainian].
8. Kostenko, O. (2019). *Sotsialnyy naturalizm. Pro sotsialnu pryrodu ta yiyi zakony [Social naturalism. On social nature and its laws]*. Ivano-Frankivsk: Petrash K.T. [in Ukrainian].
 9. Pohhe, T. (2012). *Prava lyudyny yak moralni vymohy do hlobalnykh instytutsiy. Filosofiya prav lyudyny [Human rights as moral requirements for global institutions. Philosophy of human rights]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
 10. Nersesyants, V. (1998). *Yurisprudentsiya. Vvedeniye v kurs obshchey teorii prava i gosudarstva [Jurisprudence. Introduction to the course of the general theory of law and state]*. Moskva: NORMA-INFRA-M [in Russian].
 11. Whitman, J. (2008). Western legal imperialism: thinking about the deep historical roots. *Theoretical inquiries in law*, 10 (2), 305–332.
 12. Daysi, A. (2008). *Vstup do vchennya pro pravo konstytutsiyi [Introduction to the doctrine of the law of the constitution. Anthology of liberalism: political and legal doctrines and the rule of law]*. Antolohiya liberalizmu: polityko-pravnychi vchennya ta verkhovenstvo prava. Kyiv: Knyhy dlya biznesu [in Ukrainian].
 13. Bratasyuk, M. (2010). *Antropotsentrychna teoriya prava [Anthropocentric theory of law]*. Kyiv [in Ukrainian].
 14. *Verkhovenstvo prava: tradytsiya doktryny i potentsial praktyky [Rule of law: tradition of doctrine and potential of practice]* (2010) / M. Patey-Bratasyuk, V. Hvozdetzkyi, O. Murashyn ta in.; za zah. red. M. Patey-Bratasyuk: monohrafiya. Kyiv: Vyd-vo Yevropeyskoho universytetu [in Ukrainian].
 15. Bratasyuk, M., Rosolyak, O. (2018). Spivvidnoshennya pryntsypu verkhovenstva prava ta pryntsypu zakonnosti [Correlation between the principle of the rule of law and the principle of legality]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual Problems of Law*, 1 (13), 11–17 [in Ukrainian].
 16. Bratasyuk, M. (2018). Homo sovieticus yak sotsial'nyy typ lyudyny (za tvorchistu S.Aleksiyevych) [Homo sovieticus as a social type of man (according to the work of S. Aleksievich)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Filosofski nauky – Bulletin of Ivan Franko Lviv National University. Serie Philological sciences*, 20, 47-58 [in Ukrainian].
 17. Aleksi, R. (2011). Isnuvannya prav lyudyny [The existence of human rights]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 121–130 [in Ukrainian].
 18. Bratasyuk, V. M. (2018). Pravosub'yektnist indyvida v lehistskiy doktryni [The legal personality of the individual in the Legist doctrine]. *Derzhava ta rehiony. Naukovo-vyrobnychyy zhurnal. Seriya: Pravo – State and regions. Research and production journal. Series: Law*, 3 (61), 196-200 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 09.09.2021.